

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн
№ 49 (16997)
2005 чылдың
МАЙ 12,
четверг
Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар – 21.00,
херек кырында – 21.30
Садар өртээ – 3 рубль.

УЛУГ ТИИЛЕЛГЕНИҢ 60 ЧЫЛЫН ТЫВАГА БАЙЫРЛААНЫ

Байырлыг хуралдың президиуму.

Хуралдың киржикчилери.

ЧОННУҢ МААДЫРЛЫГ ЧОРУУ

1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайыныга совет улустуң, ооң Кызыл Шерииниң фашистиг Германияның оор езу-биле араатанзыг халдаашкынынга удур көдүрлүп үнген кадыг-дошкун демисели бистиң чуртувустуң төөгүзүндө кажан-даа турбаан аар болгаш хан төгүшкүнүг дайын болган. Совет улус, ооң Чепсектиг Күштери маадырлыг тулчуп, фашистиг дээрбечилерниң шавар халдаашкынын доктаадып, дайынны шылча шаап, төөгүлүг Тиилелгени чедип алган.

Тиилелгениң чырыктылыг херели бистерге тайбыңы, хосталганы, аас-кежиин, өөрүшкүнү берген, оон бээр алдан чылдар эрткен. Бо төөгүлүг Улуг Тиилелгениң байырлалын бүгү Россияга ышкаш Тывага калбаа-биле демдеглеп эрттирген.

Республиканың В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга Тиилелгениң 60 чылынга тураскааткан байырлыг хурал май 7-де болуп эрткен. Хүндүскүнүң 14 шак ыракта четпээнде-ле, байырлал шинчи кири каастаан Тываның төп культура ордузунуң аксынга Кызылдың кызыгаар отрядының үрер хөгжүм оркестри дайын чылдарының сорук кирикчи, кударанчыг аялгаларын күсүседип турган. Ол-ла үеде 1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери, күш-ажыл фронтунуң ажил-ишчилери, хоочуннар байырлыг хуралга киржин-биле театрга чыгып эгелээ. Оларның хөректин дайынга болгаш күш-ажылга шылгараанын, Тиилелгени чедип алырынга үлүүн киригениң тодаргай херечилеп турар Чазактың хей санныг орденнери болгаш медальдары каастаан. Фронтучуларның, тылдың ишчилериниң назы-хары улгаткан-даа болза, тура-соруу, омак-сергээ, оюн-баштаа ам-даа хевээри оларның чугаа-соодундан илдең болду. Хей санныг чыылганнарның аразында фронтучулар Иван Юртаев, Кыргыз Чамзырын, Анатолий Загайнов, Валентина Спирина, күш-ажыл фронтунуң ишчилери Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Сесенмаа Тамдын-оол, ССРЭ-ниң Улустуң башкызы Арья Алдын-оол, Хертек Даржаа болгаш өскелер-даа бар.

«Тиилелге» орденин аскан. Оон баарында Россия Федерациязының, Тыва Республиканың күрүне, шериг туктарының чанында шеригниң хүндүлүг таңыылдарын тургускан. Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак байырлыг хуралды ажыдып тура, Ада-чурттуң Улуг дайыныга совет улустуң, ооң Кызыл Шерииниң кайгамчыктыг Тиилелгениң ужуру-дузазынга, ролюнга доктааган. РФ-тиң Президентизи В.В. Путинниң удуртканы байырлалды белеткээр болгаш эрттирер организастыг комитет хей ажилды кылып чорутканын ол демдеглээ. Ынчангаш белеткел ажилдары доозулган. Москвага делегей чергелиг улуг хемчээлдиг байырлал болуп эртерин ол чугаалааш, Тиилелге хүнүнге тураскааткан байырлыг хуралды ажыттынганын чарлаан. РФ-тиң болгаш Тыва Республиканың күрүне гимнерин күүсеткен. «1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайыныга Тиилелгениң 60 чылының дугайында» чүве чугаалаары-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржакка сөстү берген. (Чугааның долу сөзүглелин 2-3-кү арыннарда парлаан).

Өөрүп четтиргенин ол илереткен. Бистер дайынның, күш-ажыл фронтунуң хоочуннарының уйнуктары кайгамчыктыг маадырлыг чонувустун, Кызыл Шерииниң дайынчы болгаш күш-ажылчы чаагай чаңылдарын дөзеп, салгап алып, оларның буяныг херээн уламчылаар, Төрээн чуртувустуң социал экономиказын хөгжүдөр херекке салышкынывыс кириер дээш шудургу өөренип, ажилдап турар бис деп, ол чугаазынга айыткан. Дайынчыларның төлээзи Кызылдың кызыгаар отрядының аныяк офицери Олег Лишинский чүве чугаалааш, 1945 чылдың май 9-та совет улустуң, ооң Кызыл Шерииниң каржы, үрегдекчи дайынчы чылча шапкан Тиилелгезинге улуг үнелелди берген. Кызыл Шериг дайынчы чүгле ССРЭ-ниң кызыгаарындан үндүр сывырган эвес, Европаның чурттарын фашистиг дарлалдан хостааш, делегейге күштүүн көргүскенин демдеглээ. Шеригниң дайынчылары Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң маадырлыг ажил-хөректин салгап алып, оларны улам көвүдөдир дээш дайынчы белеткелди амгы үениң негелдезинге дүүштүр чорудуп турарын ол чугаалаан. 1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайыныга хей национал, быжыг эп-найыралдыг, чаңгыс демниг совет улустуң, ооң Кызыл Шерииниң Тиилелгезинге бедик үнелелди Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи Анатолий Загайнов чугаазынга берген. Шеригниң, флоттуң, авиацияның дайынчылары, партизаннар дайын чылдарында кажан-даа көстүп көрбээн маадырлыг чорукту кылган. Совет ажилчиннар, тараачыннар, интеллигентилер, аныяктар, херээженнер шудургу күш-ажылы-биле фронтуну күчүлүг техника, ок-чөмзөк, аш-чем, хеп аймаа-биле долу хандырып шыдаанын ол демдеглээ. Моолдун Кызылда Чиңгине консулу дээрги Чойжинжавын Сумахуу Тиилелгениң 60 чылы-биле байыр чедирип чүве чугаалааш, Тиилелге делегейге улуг ужур-

дузалыг болганын айыткан. Моол күрүнениң бот-догуннаашкынын камгалаарынга, ооң экономиказын хөгжүдеринге Россия Федерациязының чедирген улуг дузазын Моолдун чону бедии-биле үнелеп турарын, ону кажандаа утпазың ол онзалап чугаалаан. Бо кайгамчыктыг байырлал хүнүнде Россияның чонунга чедиш-киннерни, аас-кежикти, быжыг кадыкшылды консул күзээш, ийи чурттуң аразында найырал, кады ажилдажылга улустарның чаагай чоруу дээш сайзырап, быжыгып турзун деп йөрээген. Тиилелгениң 60 чылы-биле холбаштыр байыр чедирген телеграммалар Тыва Республиканың Чазак Даргазының адынга хөйү-биле кээп турарын ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы Д.К.Х. Ооржак хуралга дыңнаткан. РФ-тиң Президентизи В.Путинден, Чазак Даргазы М.Фрадковтан, РФ-тиң Федерация Чөвүлелиниң Даргазы С.Мироновтан, Күрүне Думазының Даргазы Б.Грызловтан, РФ-тиң Президент Администрациязының удурткучу Д.Медведевтен, РФ-тиң Президентизиниң Сибирь федералдыг округта Бүрүн эргелиг төлээзи А. Квашнинден, Федерация Чөвүлелиниң кежигүннери Л.Нарусовадан, С.Пугачевтан келген телеграммаларны чыылганнарга номчуп таныштырган. Тыва Республиканың күрүне шаңналдарын дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарынга Ш.Д.Ооржак тывыскан. Тыва Республиканың Ордени-биле К.Ш. Чамзырын, И.С.Юртаев, «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медаль-биле А.Я. Загайнов, В.И. Спирина шаңнаткан. Байырлыг хурал ооң-биле доозулган, РФ-тиң болгаш ТР-ниң күрүне гимнерин күүсеткен.

Байыр чедиришкннери
Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович!
Өндүр Тиилелгениң 60 чылы-биле байыр чедирдим, салгалдар өскерлип турар, ынчал-зажок бистиң Төрээн чуртувусту болгаш делегейни нацизмден камгалаан маадырларның деңневир чок маадырлыг чоруунуң дугайында сактышкын бистиң чүректеривиске кезээде артар. Оларның маадырлыг чоруу, сагыш-сеткилиниң чаныш-сыныш чогу Ада-чуртка болгаш хүлээлгезинге шынчы болурунун үлегер-чижээ болуп кезээде артар. Силерге ажылыңарга чедишкннерни болгаш эң-не чаагай кежик-чолду күзедим.
В. ПУТИН.
2005 чылдың май 9.

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович!
Тиилелгениң хүнү-биле – чоргааралдың болгаш кажыдалдың, өөрүшкүнүң болгаш маадырлыг чоруктуң байырлалы-биле байыр чедиришкннин хүлээп ап көрүңер! Фашизмни чаза шапкан болгаш бистиң Төрээн чуртувустуң хосталгазын камгаш хамаарышпас чоруун болгашан чоннун маадырлыг чоруу кажан-даа утунмас. Силерге кадыкшылды, аас-кежиин болгаш бүгү-ле чүүлге экини күзедим.
Михаил ФРАДКОВ.
2005 чылдың май 9.

Эргим чаңгыс чер-чурт-тулар!
Дайынның болгаш күш-ажылчы фронтунуң хүндүлүг хоочуннары!
Бистиң Ада-чуртувустуң төөгүзүндө кайгамчыктыг хүн – Өндүр Тиилелгениң 60 чылының хүнү-биле сеткилдин ханызындан байыр чедиришкннини хүлээп ап көрүңер! Россия Федерациязының бүгү-ле янзы-бүрү хар-назылыгларының болгаш националдарының кижилеринге эң ыдыктыг, эргим болгаш хүндүлелдиг байырлал – Улуг Тиилелге хүнү. Ада-чурттуң Улуг дайыныга Тиилелге канчаар-даа аажок улуг күженишкннерниң, көстүп көрбээн каража-когаралдарның, кол-ла чүве – бистиң ада-чуртуларывыстың болгаш чаңгыс чер-чурттуларывыстың сая-сая өлүм-чидими болгаш амы-тынының үнези-биле чедип алдынган. Ону бистер кажандаа утпас ужурлук бис. Бистер, улуг тиилекчилерниң амгы салгалдары, Төрээн чуртту ооң эң-не берге үезинде амы-тынын хайыраалайын камгалаан кижилер.
(Уланчызы 1-ги арында).

Байыр чедиришкннери

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

лерниң мурнунга кажан-даа дедир эгиттинмес өрелиг бис, ынчангаш ону келир салгалдарның тайбың амыдыралына арттырар хүлээлгелиг бис. Бистиң адаларывыс болгаш кырган-ачаларывыс эрес-дидим, маадырлыг чоруу-биле тайбыңны камгалал бергеннер, оларның ындыгы ынакшылының, эрес-дидим чоруунуң идеалдарына деңнежир уjurлуг бис, оларның оруун чандыр баспас уjurлуг бис. Дайын-чаа болбазын дээш, амыдыралды ынчалдыр тургузар уjurлуг-даа бис.

Бо кайгамчыктыг хүн Төрээн чуртунга бердинген болгаш маадырлыг чоруу дээш дайынның база тылдың бүгү-ле хоочуннарынга, тыва эки турачыларга черге чедир мөгйдим. Быжыг кадыкшылды, үр чыл чурттаарын, чедиришкннерни, келир үеге бүзүрелди болгаш чаагай кежикти сеткилим ханызындан күзээр-дир мен. Тиилелгениң хүнү чанышсыныш чок чоруктуң болгаш национал чоргаарал, сагыш-сеткил каттыжышыкынының демдээ болуп кезээде артсын! Байырлал-биле!

Хүндүлел-биле,
Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутаты, Күрүне Думазының Культура талазы-биле комитетиниң даргазының оралакчызы Чылгычы Чимит-Доржуевич ОНДАР.

Өндүр Тиилелгениң байырлалы-биле холбаштыр Тыва Республиканың Чазааның Даргазының адынга байыр чедиришкннериниң телеграммалары Россия Федерациязының Президентизиниң Администрациязының удуртукчузу Д.Медведевтен, Федералдыг Хуралдың Федерация Чөвүлелиниң кежигүнү С.Пугачевтан, Россия Федерациязының Президентизиниң Сибирь федералдыг округта Бүрүн эргелиг төлээзи А.Квашинден, Чогаалчылар эвилелгениниң делегей нитилелгезиниң күүс-комундан болгаш өске-даа черлерден база келгилзэн.

1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 60 чылынга тураскааткан байырлыг хуралга Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактың ЧУГААЗЫ

Дайынның болгаш күш-ажылдың эргим хоочуннары! Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттуларым!

Ада-чурттуң Улуг дайынының доозулганының дугайын делегейге чарлаан Тиилелгениң салют дааштаашкыны болган хүнден бээр 60 чыл эрткен. Ук дайын кижик төрөлгетениң төөгүзүңге эң-не каржы болгаш хөй хан төгүүшкүнүг дайын болган. Фашисттер Германияның болгаш ооң эвилелчилериниң эгелзэни, делегейниң ийиги дайынының доостур түңнелин шийтпирлээринге кол рольду ойнаан Чөөн фронтуга бооп турган болуушкуннары бүгү делегей дөрт чыл дургузунда дүвүрээзин болгаш идегел-биле хайгаарал турган. Москва чоогунга, Сталинградка, Курск ээтпээнге болган төөгүлүг тулчуушкуннарга совет дайынчылар кайгамчык улуг күштү үндүрүп, Көстүп көрбээн массалыг эрес-дидим, маадырлыг чоруктары көргүзүп тургаш, гитлержи шеригниң кол күштерин узуткааш, фашистерге эгиттинмес чидиргени таварыштырган болгаш дайынның эжелеп алган девискээрлерин хостаарынга аргаларны тургускан.

Совет солдат бодунуң хөй националдыг Төрээн чуртунуң хамаарышпас чоруу дээш каржы-дошкун тулчуушкуннарга тиилээш, Чөөн Европа улустарынга хосталганы берген болгаш немец-фашизмниң тенек аарының айылындан делегейни арыглаан. Арыг ханныг арийжилер язы-сөөгүнүң хааннаашкынын бүгү делегейге тургузарын күзээн дээрбечилерни чылча шаварынга Совет Эвилелиниң ролун өскертпип, төөгүнү эде бижириң оралдашкан үзүктел чок оралдажышкыннар турза-даа совет улустуң болгаш ооң чепсектиг күштериниң өлүм чок маадырлыг чоруктары өөрүп четтирген бүгү кижик төрөлгетенге кезээ мөңгөде тураскаал бооп арттар.

Совет Эвилелиниң улустарынга Тиилелгениң өөрүшкүзү болгаш

тураскаалы улуг күш-биле чедип алдыган. Немец-фашисттер эжелекчилер 1710 улуг болгаш биче хоорайларны, 70 муң ажыг суурларны болгаш чурттакчылыг черлерни, он-он муң үлетпүр болгаш көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелерин узуткаан. Ынчалза-даа дайынның аппараттары сая-сая кижилерниң амы-тынын кайгамчык улуг материалдыг чидиргелер-биле деңнеп болбас болгай. **Тулчуушкуннар шөлдеринге өлгеннерниң, фашисттер концлагерьлерге хилчектеткеннерниң, дайынның эжелеп алганы девискээрлерге боолаттырып, өрттеттиргеннерниң, бүзүлээшкннег балыглаттырганнарның, ашчуттан өлгеннерниң, ынчалза-даа аштырбаан Ленинградтың мурнунга баштарывыс мөгеезли. Оларның чырыткылыг тураскаалын минута иштинде туруп, мөгеезли!**

Россияның болгаш Совет Эвилелиниң улустары-биле найыралдыг болгаш кожа-хелбээ чурттап, холбашкан Тываның чону ССРЭ-же фашисттер Германияның оорезу-биле халдаашкынын бодунче халдаашкын болгаш айыыл-халап кылдыр көргөн. Тыва Арат Республиканың Х Улуг Хуралы 1941 чылдың июнь 22-де дүрген чыылгаш, хүлээп алган Декларациязынга мынчаар чарлаан:

«Тыва улус... совет улустуң фашисттер эжелекчилерге удур демиселинге бүгү күштери болгаш аргалары-биле амы-тынын хараманмай, долу тиилелгени чедип алырынга чедир киржиринге белен».

Ол азаашкыны алдарлыгы-биле күүсеткен-даа. Бөгүн, Улуг Тиилелгениң хүнүн байырлап тура, бистиң адаларывыс, кырган-ачаларывыс дайынны чылча шавар ниити херекке боттарының улуг үлүүн киригенин чоргаарал-биле чугаалап болур бис. Дайынның баштайгы хүннеринден эгелээш-ле, Тываның улус ажыл-агыйын дайын байдалынче кириген. Республикага бүгү-ниитиниң

шериг өөредилгезин эгелзэн, фронтуга дуза кадар талазы-биле бүгү улустуң шимчээшкнни калбарган. **Ынчаарда чүгле 96 муң чурттакчылыг турган чурттуң чонунуң совет улуска көргүскен материалдыг дузаламчызының хемчээли дыка-ла улуг болган.** Республиканың бүгү алдын курлавырын болгаш дайын чылдарында казып тыпкан алдынын халас дузаламчы кылдыр берген. Тываның чону дайын чылдарында фронтуге 50 муң дайынчы аъттарны чоруткан, үш эскадрилья хыдыкчы самолеттар кылыр хөрөңгини берген. **Азия төвүнде догуннаан бичии республиканың фронтуга көргүскен материалдыг дузаламчызының ниити түнү 99 ажыг миллион акша азы 66,5 миллион рубль болган.**

Ындыг ак сеткилдиг дузаламчыны Совет Эвилелиниң удуртукчуларының талазындан бедиибиле үнелзэн. ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң 1944 чылдың август 11-де Чарлы-биле Тыва Арат Республиканың 55 хамаатызы—мурнакчы малчыннар болгаш ажылчыннар, күрүне болгаш партия ажылдакчылары—совет орденнер болгаш медалдар-биле шаңнаткан. Ада-чурттуң Улуг дайынының баштайгы хүннеринде-ле тыва чазакка болгаш Совет Эвилелиниң ТАР-га турган төлээ черинге республиканың хамаатыларындан Ада-чурттуң Улуг дайынының фронттарынга барып дайылдажырын күзээн хөй санныг телеграммалар кээп эгелзэн. Араттар, ажылчыннар, тараачыннар, албан-хаакчылар, эр, херээжен кижилер, харын-даа элээдилер безин дилегерни кирип турган. 1941 чылдың ноябрь 10-да совет удуртулга ТАР-ның Чазаа-биле дугурушкаш, республикага чурттап турган 19-тан 40 хар чедир назылыг совет хамаатылары мобилизастаар дугайында шийтпирни хүлээп алган. Шериге келдиришкнни организастаарынга болгаш эрттиреринге холбашкан чарыгдалдарны тыва

чазак бодунга алган.

1942 чылдың январьда кыйгырттышкын комиссиязы ажылдап эгелзэн болгаш февраль айда Тывадан кыйгырткан хамаатылар дайылдажып турган шериг кезектеринге барган. Дайын чылдарында Тывага турган 12 муң кижик совет колония фронтуге үш муң беш чүс ажыг кижини чоруткан. Оларның аразындан 900 хире кижик эки турачылар болган.

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында Тывага чурттап турган совет хамаатылар дайын-биле эрес-дидим болгаш маадырлыгы-биле демисежип турган. Тулчуушкуннар үезинде Ленинград облазын, Эстонияны, Латвияны эрткеш, Балканнарны хостаарынга киришкен минометчу алды алышкы **Шумовтарның** аттары бүгү чуртка билдингир апарган. Кызыл хоорай чурттуг, 19 харлыг **Михаил Бухтуев** эрес-маадырлыг чоруун көргүскен, Белоруссияны хостаары дээш тулчуушкун үезинде ол бодунуң башкарып чораан танкызы-биле дайынның каң куяк поездизин чуура үстүрген. Совет Эвилелиниң Маадырлары **Брагиниң, Макаренкоңуң, Кабактың, Семирацкийниң, Ефимовтуң, Трофимовтуң** аттарын Кызылдың болгаш Тываның чурттакчылыг черлериниң хөй кудумчуларынга, школаларынга, шөлдеринге тывыскан.

Бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыстың дайынчы оруктары узун, олар Ада-чурттуң Улуг дайынының шийтпирлиг тулчуушкуннарынга, ооң иштинде дайынны долузу-биле чылча шаап, узуткаан Берлин дээш тулчуушкуннарга киришкен. Рейхстахтың ханаларында тиилекчи-дайынчыларның арттырып каан бижимелдериниң аразында **«Бис Тывадан келген бис!»** деп бижээн сөстөр бар. 1945 чылдың июнь 24-те Москваның Кызыл шөлге эрткен Тиилелге Парадынга ТАР-дан кыйгырткан дайынчылар—**Кунаев** болгаш **Кудрявцев** олар киришкен.

Тыва Республиканың Чазаанда

СУРГАКЧЫЛААШКЫННЫҢ ТҮННЭЛДЕРИ

ТР-ниң Чазак Бажыңыга Ш.Д. Ооржактың апрель 18-25 хүннеринде Москва, Кемерово хоорайларже сургакчылап чоранының түннелдерин чугаалашкан хурал май 3-те болуп эрткен.

Чазак Даргазы апрель 19-та – РФ-тиң Күрүне Чөвүлелиниң президиумунга, апрель 22-де – СибФО биле “Сибирь дугуржулгазы” девискээрлер ассоциациязының каттышкан ажылынга киришкеш, апрель 23-те Кемеровонуң бюджет харылзааларына хамаарышкан округ хуралына илеткелди кылган. Апрель 25-те Ш.Д. Ооржак РФ-тиң Президентизи В.В. Путинниң РФ-тиң Федералдыг Чөвүлелинге Айыткалының номчулгазына киришкен. Тываның Чазак Даргазы РФ-тиң Президентизиниң Администрациязының, федералдыг яамыларның болгаш ведомстволарның, Федералдыг Чөвүлелдин, политиктиг партияларның удуртукчулары-биле ужурашкан.

Күрүне Чөвүлелиниң президиумунга “Россияның хамаатыларына – чедингир болгаш эптиг оран-сава” деп национал төлөвилелди, ооң боттандырылганы дугайында чугаалашкан. Олла айтырыгны Сибирьге хамаарыштыр “Сибирь дугуржулгазының” хуралына сайгарып көргөн. Москва биле Кемеровонуң кайызынга-даа “оран-сава-биле хандырылга айтырыгы эң-не кол социал сорулгаларның бирээзи” деп демдеглзэн. Ынчалза-даа ипотека системазының оожум сайзырап турары ук айтырыга моондактап турар. Россияның чурттакчыларындан чүгле 5-7 хуу кижилер ипотека чээлиниң баштайгы 30 хуу төлөвирин төлөп шыдаар. Бир дөрбелчин метрниң бодунуң өртзө

10-12 муң рубль болза, рынокта – 20 муң чедип турар. Ынчангаш 2004 чылда Федерация иштинге чурттаар оран-саваже үндүргөн 41 миллион дөрбелчин метрни (Сибирьде – 3,5 миллион) чээлиниң хемчээлин улгаттыргаш, бодунуң өртзөн чийгеткеш, тудугнуң шынарын бедидип тургаш, 2010 чылга чедир 80 миллион дөрбелчин, а Сибирьге 7 миллион чедир улгаттырар сорулганы салган.

Ук айтырыгның Тываның чонунга онза чугулазын кичээңгейге албышаан, ТР-ниң Чазаа тудугларыны шынарлыг төлөвилел-смета документилери-биле хандыраарын, чуртталга-тудуг кооперативтерин катап тургузарын, тус чер бот-башкарылгазынга облигациялыг чээлилерин бээрин, чуртталга рыногунуң информастыг төвүн ажыдарын, оран-сава паспорттарын кылып эгелзэрин шийтпирлзэн. Оларны боттандыраарда Сибирь регионнарының болгаш эң

дээрэ тудуг компанияларының арга-дуржулгазындан өөренип көөрү ажыктыг.

РФ-тиң Саң-хөө яамызының киржилгези-биле эрткен бюджет харылзааларының хуралына республиканың 2005 чылда бюджетиниң прогнозун күүседиринге база акшаландырышышкынның чаа системазынче шилчилгеге хамаарышкан хемчеглерни бадылаан. РФ-тиң Саң-хөө яамызы-биле республиканың бюджет күүселдезиниң прогнозун санап көргөн чагааны белеткээш, РФ-тиң Чазак Даргазының оралакчызы А.Д. Жуковче кириер болган. Тываның бюджетинге хамаарышкан хемчеглерни ажылдап кылгаш, РФ-тиң саң-хөө сайыды А.Л. Кудринче кириер. Ол ышкаш Федерация Чөвүлелиниң кежигүннерин, “Чаңгыс демократия Россия” партиязының удуртукчуларын, Күрүне Думазында фракцияларны Тываның 2006 чылда бюджетиниң камгала-

лынче кириштирери көрдүнгөн.

2006 чылдың бюджетин чугаалап тура, Ш.Д. Ооржак: “Ажыл ам эгелзэн турар уjurлуг, кол көргүзүлгелерни май-июньда көөр херек” — деп, демдеглзэн. Бюджет колдуунда-ла көдээ ажыл-агый адырынга даяныр, үндүрүг хавырыл-дазының баазаны мал ажыл-агыйының онзагайлары езугаар хевирлеттинген турар.

ТР-ниң Чазааның доктаалында элзэн улуг черни чаа бюджет харылзааларынче шилчилгени эрге-хоойлу талазы-биле белеткээри, муниципалитеттиң өңчү-хөрөңгизин суурларга дамчыдары, тус чер бот-башкарылга органнына кадрлар белеткээри, аргарыг өрттерин болдурбазы, 2005-2006 чылдарның одалга сезонунга белеткел ажылы дээн чижектиг чугула айтырыглар ээлзэн.

РФ-тиң Президентизиниң 2005 чылдың апрель 25-те Федералдыг Чөвүлелге Айыткалында чүүлдерни республика деңнелинге ажылдап кылыр дугайында шийтпирни хүлээп алган.

Бистиң корр.

Тыва эки турачыларның Совет Эвилелиниң талазынга туржуп, немец-фашисттер эжелекчилер-биле тулчушкуннарда дорт киришкени республика төөгүзүңге чырык арын бооп артар. Тыва националдык хамаатыларның хөй санныг билдиришикиннерин өөренип көргөш, Биче Хуралдың 1942 чылдың февральда эрткен үшкү сессиязы тыва улустун өмүнээзинден ниити дайзынга удур демиселге Кызыл Шеригниң дайынчы туктарының адаа-биле боо-чеп-секти холга туткаш, дайылдажып киреринге ТАР-ның ажилчы чоннарының шийтпирлиг болганын ССР Эвилелиниң Чазаанга медеглээн. Тыва Республиканың талазындан дайынчы дузаламчы көргүзөр дугайында саналды Совет Чазак өөрүшкү-биле хүлээп алган. 1943 чылдың май 20-де 11 тыва эки турачы-танкистерни, а сентябрь 1-де—206 кижилиг эки турачы аътты шериг эскадронун фронттуже үдээн. Кызыл Шеригниң хүрээленинге тыва уждукчулар лейтенант **Хунан-оол**, биче лейтенант **Хопуя** болгаш **Ензак** олар база дайылдажып турган.

Оларның шуптузу эрес-маадырлыг Кызыл Шериг-биле кады дайынчы чылча шавар деп бодунуң чонунуң чагыын, дайынчы хүлээлгезин алдарлыгы-биле күүсеткенер. 1943 чылдың сентябрьда эки турачы-танкистер Украинаның 1-ги фронтунуң составында дайынчы шылгалданы Черный Камень дээр суурга эрткен. Акыдуңма Тываның дайынчы төлээлери совет шериглер-биле кады немец-фашисттер эжелекчилерден Украинаның, Молдавияны, Румынияны, Венгрияны болгаш Чехословакияның девискээрлерин хостаары дээш алдарлыг дайынчы оруктарны эрткен. Дайзын-биле тулчушкуннарда Т-34 танкының башкарыкчызы биче лейтенант **Хомушкун Намгаевич Чүргүй-оол** онза шылгараан, ооң эрес-дидим, маадырлыг чоруун Совет Чазак бедни-биле үнелээш, аңаа Совет Эвилелиниң Маадыры атты тывыскан. Командырал черлериниң даалгаларын эрес-дидим болгаш маадырлыгы-биле күүсеткени дээш совет орденнер болгаш медальдар-биле танкистер **Түлүш Шойдунну**, **Кыргыс Идамны**, **Түлүш Кызыл-Тасты**, **Байкара Биче-оолду**, **Оюн Портуй-оолду**, **Түлүш Нүрсатты**, **Ховалыг Сайын-оолду**, **Түлүш Коңгарны** шаңнаан.

Ровно хоорайны болгаш Ровно областы хостаары дээш тулчушкуннарда онза шылгараан тыва эки турачыларның алдарлыг дайынчы чоруун демдеглээн. Совет Эвилелиниң Маадыры бедик атты 8-ки гвардейжи аъттыг шериг дивизиязының 31-ги гвардейжи аъттыг шериг полгунуң 4-кү эскадронуң командири гвардейжи-капитан **Тюлюш Балданович Кечил-оолга** тывыскан. Эскадронуң барык 80 дайынчылары болгаш командирлери Совет Эвилелиниң орден, медальдары-биле шаңнаткан. Фашизм-биле демиселге тыва улустун алдарлыг кыстары **Галина Сынаа**, **Монгуш Амаа**, **Ховалыг Бичен**, **Ооржак Севил** болгаш өскелер-даа шылгарап, балыглатканнарда дуза чедирип, дайынчы тулчушкуннарда дорт киржи турган.

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында ниити дайзын—немец-фашизмге удур демиселдиң кадыг-берге байдалдарында Совет Эвилелиниң болгаш Тыва Арат Республиканың улам ыңайгы чоокшулажышы болган. Дайын шөлдеринге кады төккен хан Россияның тыва, орус болгаш өске-даа националдарының ара-

зында найыралды улам быжыглаан. Ынчангаш ТАР-ның ажилчы чоннарының Биче Хуралының 7-ги Онза сессиязының 1944 чылдың август 17-де хүлээп алганы «Совет Социалисттер Республикалар Эвилелиниң составында Тыва Арат Республиканы хүлээп алыр дугайында» Декларацияны чаңгыс үн-биле деткээн бистиң бурунгулары-выстың төөгүлүг шилилгези дүрүм езугаар шилип алышыкын болган.

Ада-чурттуң Улуг дайынының шылгалдаларын быжыы-биле туткан Тываның болгаш Россияның улустарының акы-дуңма найыралы кошкаваан болгаш харын чаа утка-шынар-биле байлакшып, хөй талалыг, улуг хемчээлди апарган. Ооң тодаргай херечизи болза Россияның составында Тыва Арат Республиканың эки тура-биле бактаап киргениниң 60 чылынга тураскааткан, эрткен чылдың сентябрьда эрткен юбилей байырлардары болур, аңаа бүгү чурт киришкен болгай.

1945 чылдың май 9-та Кызыл хоорайның төп шөлүңге немец-фашисттер эжелекчилерге удур Совет Эвилелиниң Ада-чурттуң Улуг дайынының тиилелгелиг доозулганынга тураскааткан массалыг митинг болган. **Бүгү чурт-биле кады Тыва тайбың тургузушкунче кирген.** Дайын сөөлүнүң баштайгы чылдарында бистиң республикага амыдыралдың бүгү адырларында үндезин чаартылгалар эгелээн. Ол үени-биле алырга, амгы үениң үлетпүрүн тургузары дүрген темп-биле тургустунуп эгелээн, транспорт болгаш харылзаа чепсек-херекселдери хөгжүп, малчын араттар сууржуң чуртталгаже шилчип, мурнундагы мал одарларына хоорай, суурлар көстүп келген, школа, эмнелгелер, библиотекалар болгаш клубтар ажыттыңан, бижик билбес чорукту узуткаан, чоннуң культура деңзигүрүн улам ыңай хөгжүдөр байдалдар тургустунган.

Бо берге болгаш нарын сорулгаларны шийтпирлээриниң кол үүргези мурнундагы фронтчуларга онаашкан. Олар дайынчы чепсээн тайбың күш-ажыл чепсээ-биле солааш, атакаже кирип, кедип чораан хептерин безин ужулбайн, үлетпүр бүдүрүлгелерин, чаа бажыңнарны тудуп, көдээ ажил-агый артельдерин болгаш колхозтарны тургузуп, кур черлерни чарып, малды өстүрүп турган. Оларның дыка хөй дайынчы шаңналдарына шылгараңгай күш-ажыл дээш орденнер болгаш медальдар немешкен. Келир үениң салгалдарының салым-чолу дээш оларның ажып эрткен бүгү бергелери дээш оларга кайгамчык улуу-биле четтирдим!

Эргим чаңгыс чер-чурттулар! 1945 чылдың май 9-та совет хостакчы солдат Берлинге үшкү рейхтиң бузундуларының кырынга Тиилелгениң тугун азып, нацизмниң тенек аарыг идеязын хөөржүткен-не болгай. Ол хүн бистен ыраан тудум, шак ол ыдыктыг, чоннуң дайынының киржикчилери база бистиң аравыста эвээжеп турар. **Тывадан кыйгырткан үш муң ажыг солдаттың барык-ла чартык кезин төрөөн черинче чанып келбээн.** 220 тыва эки турачыларның 69-у дайын шөлдеринге бажын салган. Фронтучу балыглангышкыннар болгаш үе хоочуннарның чамдызынга хораны чедирип турар. Амгы үеде бистиң аравыста Ада-чурттуң Улуг дайынының 377 хоочуну, оларның иштинде үш эки турачы дириг арткан. Олар дээрге **Ортуп-оол Самбий-оолович**

Монгуш, Кыргыз Шошкучович Чамзырын база Вера Чүлдүмовна Байлак олар-дыр. В.Ч. Байлак Москвага парадка бистиң республикавысты төлээлээр ааскежиктиг болган. Оларга байырдан чедирип, каң дег кадыкшылды болгаш чаагай чолду күзеп каалыңар!

Фашизмни тиилээн дайынның хоочуннары бистиң чуртувустун сайзыралынга, ооң социал, культурлуг база экономиктиг амыдыралынга улуг үлүг-хуузуң киригенер. Олар бистиң чонувустун салгалдарының харылзаштырыкчылары, езу-чаңчылдар болгаш мөзү-шынар талазы-биле эртин-

Ш.Д. Ооржактың А.Я. Загайновка шаңналды тыпсып турары.

лерниң кадагалакчылары-дыр. Ынчангаш бистиң күрүневистиң социал политиказының кол сорулгаларының бирээзи—Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннарының эрге-ажыктарын, оларның хоойлуда көрдүңген сонургалдарын камгалаары, оларның социал эрге-байдалын деткири база оларның чуртталгазының социал-экономиктиг байдалдарын экижидери.

Республикада хоочуннар дугайында сагыш салышыкыны социал камгалалдың шупту угланышыкыннарының талазы-биле чоруп турар. Оларга «Чедер», «Красноярское загорье», «Сосновый бор», «Уш-Белдир» курорттарына халас путевкаларны берип турар. Ындыг путевкаларны күзөлдиг хоочун бүрүзү-ле ап болур аргалыг. Сөөлгү чылдарда дайын инвалидтерин «Ока» автомашиналар-биле хандыраы көскүзү-биле экижээ. 2003 чылда оларны 67 киж, 2004 чылда—106 киж алган. 2004 чылда транспорт херекселдерин ажыглаарында, кывар-чаар материалдар чарыгдалдарында, септелге болгаш техниктиг чаартылгаларга көрдүңген 608 муң рубль түңнүг акша компенсацияларын 304 хоочун алган.

Эрткен чылын ийи чүс ажыг хоочуннарда болгаш инвалидтерге чаңгыс катап бээр 350 муң рубль материалдыг дузаны чедирген. Бергелер турза-даа, кожууннарда болгаш хоорай, суурларда дайын хоочуннарының чуртталга байдалдарын экижидер, оларны чурттаар оран-сава-биле хандырап, оларның квартираларының капитал септелгезин чорудар ажылдарны кылган. Амгы үеде дайын киржикчилеринге 27 квартираны ийги рынокка садып алыр арганы берген. Кызыл хоорайда чурттап турар 150 хоочуннуң квартираларында капитал септелге чорударында 150 муң рубльди үндүргөн.

Телефонизация айтырыгы база шийтпирлеттинип турар. Бо чылын телефон четкизинге Ада-чурттуң Улуг дайынының 28 хоочуну кошкан, 13 киржикчиге болгаш инвалидтерге спутник-биле ажылдаар телефоннарны берген.

Социал камгалал органнарының доктаамал база онза хайгааралының адаанда хоочуннарының, бирги ээлчеге чааскаан арткан хоочуннарының, эмнелге болгаш социал-чуртталга талазы-биле хандырылганы кирген.

Дайын хоочуннарының социал камгалалының системазында кол черни пенсия хандырылганы ээлеп турар. 2005 чылдың январь 1-ниң байдалы-биле алырга, дайын инвалидтеринин пенсиязының ортумак хемчээли 5985 рубль 89 көпек, дайын киржикчилериниң—5567 рубль 97 көпек болган. Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге чиигелделерге немей

чадазы-дыр. Белеткел үезинде республиканың өөредилге черлеринге Сталинград болгаш Курск демиселдериниң киржикчилери-биле ужуражылгалар болуп, «Эрес-дидим чоруктуң кичээл-дери» эртип турар. Чурттакчылыг черлерге, кудумчуларга болгаш шөлдерге Ада-чурттуң камгалалына амы-тынын берген дайынчыларның аттарын тыпсыр ажылдар уламчылап турар. Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң болгаш тыл ажылдакчыларының маадырлыг чоруун массалыг информация чепсектеринде доктаамал чырыдып турар. Музейлерде болгаш библиотекаларда тематиктиг делгирилери болгаш делгелгелерни кылган, Ада-чурттуң Улуг дайынының кол болушкуннарынга тураскааттыңан материалдарны белеткээн болгаш чырыткан.

2005 чылдың январьдан март айга чедир республикага өөредилге черлериниң аразында «Тиилелгениң салюду» фестиваль эрткен. Тываның делегациязы Москва хоорайга болуп эртер «Тиилелгениң салюду» Бүгү-россий улусчу чогаадылга фестивалына киржир.

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттулар! Ада-чурттуң Улуг дайынының солдаттарын чөптүү-биле хосталганың солдаттары деп адап турар. Олар делегетни киж, көөр хөөн чок идеологиядан болгаш тириядан адырып, чурттуң боттускайлаң болгаш хамаарышпас чоруун камгалаан. Бис ону кезээде сактып чоруур бис.

Адаларның болгаш кырган адаларның төлептиг чаңчылдарын Ада-чурттуң аныяк камгалакчылары хүлээп алган. Афганистанга болгаш Чечняга «изиг точкаларга» дайынчы операцияларга олар боттарын Төрөөн чуртунуң езулуг патриоттары, ооң коргуш чок дайынчылары кылдыр бадыткаан. Дыка хөй дайын киржикчилери—**Коровин, Шапочкин, Чанзан, Сотпа, Гончаренко, Шувакпут, Прохоров** болгаш өскелер-даа күрүне шаңналдарына төлептиг болганнар. Олар—Ада-чуртка бердинген болгаш шынчы чоруктуң көскү үлегерлери-дир. Амгы үеде Россияның Чепсектиг күштеринде албан-хүлээлгезин эрттирип турар аныяк оолдар боттарының акыларында деңнежип, шериг мергежилдерниң үндезин билиглерин чедишикчинигиңиң гээдип ап, амгы дайынчы техниканы башкарып өөренип турарлар.

Ада-чурттуң келир үедеги камгалакчыларына хөй националдыг россия чоннуң чүс-чүс чылдарда туруп келген уjur-чаңчылдарын сагып, эп-найыралдыг, кожа-хелбээ чоруктуң бердинген талалакчылары боорун күзөп каалыңар. Олар улуг салгалдыг дайынчы болгаш күш-ажылчы маадырлыг чоруун утпайн, сактып чоруурлар.

Бистиң эргим хоочуннарывы! Ханы хүндүлелдин болгаш өөрүп четтиришикчининиң езулалын кылып тура, күрүне силерге төлептиг амыдыралды тургузар дээш болдунар-ла аргаларның дөгезин ажыглап турар. Ынчалза-даа ол бүгү материалдыг дузаламчы силернин Ада-чурттуң, Россияны чоннарының, бүгү киж төрөлгетиниң мурнунга кылган үлүү-нерниң хензиг кезинге безин четпес. Бис силерге төлеттинмес өрелиг бис.

Черге чедир мөгөйбишаан, узун назы назылаарыңарны күзө-дивис!

Улуг Тиилелгениң байырлалы-биле, эргим өңүктөр!

Эргим өңүктөр! Бөгүңү байырлыг хурал дээрге Улуг Тиилелгениң чырыкчылыг оюн байырлап эрттирериниң чүгле бир

Май 9 – чүгле Улуг Тиеллениң эвес, а ол тиелге дээш амы-тынын берген дайынчыларның сактышкын хүнү болур. Ынчангаш-ла Тиеллениң байырлалы дышта-нылга парыгының аксын-

да Ада-чурттуң Улуг дайынынга маадырлы-биле мөчээн дайынчыларга тураскаалга чечек салырының езулалы-биле эгелээн.

Езулалды Р.Гамзатовтуң “Дуруяалар” деп ырының

БООДАЛДАРНЫ САЛЫП ТУРА...

аялгазы-биле эгелээни дыка-ла ханы уткалыг болган. Хүндүлүг караул чыскаал марыжы-биле тураскаалга келгеш, туруштарын ээлеп алырга, мөңгө даш бооп сиилбиттинген дашта маадырны база ооң чалбышталган чүрээ ышкаш кыпкан отту өртемчейиниң кара күштеринден камгалап турган ышкаш сагындырды.

1941-1945 чылдарда дайылдажып чораан чалыы дайынчылар – ам Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннары, Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчылары А.В. Брокерт, Ш.В. Кара-оол, ТР-де федералдыг Кол инспектор В.И. Чернышев, Кызыл хоорайның мэри Д.К. Донгак база өскелер-даа кажыыдалдың боодалдарын болгаш дириг чечектерни салдылар.

Делегейни кара аспаа-

биле эжелеп алыр деп турган четкери узуткаарынга кызыл тынын өргүл кылдыр берген маадырларның чырыткылыгы омур-хевири бистиң чүрекеривиске кезээ мөңгөде дириг артар. Оларның кылган маадырлыг чоруунга кандыг-даа өөрүп четтиришкени сөстери четпес-даа бол, бис оларга черге чедир мөгейип, өөрүп четтиришкениң чылыг-чимчак сөстерин төңчү чокка катаптаар бис. Дайынның киржикчилеринге – кезээ мөңгөде чалыы хевээр арткан аныяк оолдар болгаш кыстарга, Тиеллени, тайбың өйнү уткуп алган, амгы шагның салгалынга шак ол коргунчуг чылдарның төөгүзүн салгалдарга дамчыдып берип чоруур маадырларга – алдар!

Кым-даа, чүү-даа утгундурбаан!

Салим МОНГУШ.

БАЙЫРЛАЛДЫҢ ЫРЛЫГ ЧЫСКААЛЫ

Май 9 – Улуг Тиеллениң хүнү. Кызылдың Арат шөлүндө “кижи бажы кизирт, аът бажы козурт”. Кылымал улуг сценада байырлалдың ырлыг чыскаалының башкарыкчылары Тыва Республиканың алдарлыг артистери Син-оол Оюн биле Галина Мунзук орус, тыва дылдарга чугаалап, бедик көдүрлүүшкүн-биле чыылганнарда, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге, тылдың хоочуннарынга, бүгү чонга байыр чедирип турлар.

1418 хонуктуң дургузунда уламчылаан коргунчуг дайынның халаптыг уржуктарын тодаргай айтып, Улуг Тиеллениң ачы-буянын алгал-йөрзөп, аас-кежиктиг бөгүнгү амыдырал-чуртталгавыс дээш дайынның киржикчилеринге – тиелекчилерге өөрүшкүнүң сөстери чаңгыланып тур.

Ленин тураскаалының чанында тургустунган сценаның ийи кыдында саядайларда – хүндүлүг олуттарда орден-медальдары чайынналган дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары саадапкан орлар. Хөй кезин даянгыштыг, буурул баштыг бо хоочуннары бөгүн көргөш, оларга чоргаарал, оларга хүндүткел ала-чайгаар кижиниң сагыш-сеткилин хайындырып келир-дир.

Өрү бедидир аттыккан арыг суглуг фонтанны долгандыр каткы-хөглүг ойнап турар чаштар, чараш орду театрының артистери оюн-концертин сонуургал көргөн чонувус май 9-та Улуг Тиеллени чаалап берген бо хоочуннарының ачызы эвес болза, бөгүн кайын мындыг чоргаар, аас-кежиктиг чурттап чоруур деп бис.

Чыылган чоннуң кичээнегизин Кызыл хоорайның шериг комиссары полковник Францевичиниң үнү хаара туда берди:

ИХЯ-ның төлээлери.

— Экии, хүндүлүг хоочуннар! Немец-фашисттерге эжелекчилерге удур Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиеллениң 60 чылын таварыштыр силерге изиг байырны чедирип тур мен! Силерниң коргуш чок, эресдидим чоруунарның ачызында, тылга чоннуң маадырлыг күш-ажылы эвес болза, Улуг Тиеллени чедип алыры ырак турган. Кайгамчык маадырлыг чорукту кылып, 1945 чылдың май 9-та Улуг Тиеллени делегейниң чоннарынга совет дайынчылар – тиелекчилер силер хайырлаан силер. База катап байырлал-биле силер бүгүдөгө байыр чедирип тур мен!

Дайынның болгаш күш-ажылдың киржикчилери – хоочуннар чаңгыс кижиге дег чыскаалыпкан, бир демни-биле “Ура!, Ура!, Ура!” дээни чаңгыланып тур.

Улаштыр байыр чедирери-биле ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы Ш.В.Кара-оол сөс ап тур: — Хүндүлүг хоочуннар, дайын киржикчилери, тиелекчилер, тылдың маадырлыг ажил-ишчилери, Улуг Тиелге дээш силерге өөрүп четтиришкенивисти илередирин чөпшээрер көрүнер. ТР-ниң Чазааның

болгаш Тываның хөй националдыг чонунуң өмүнээзинден силерге изиг байыр чедирбишаан, бистерге хосталганы болгаш чоргааралды чаалап бергениңер дээш мөгеерин чөпшээрер. Байырлал-биле! Ти-

15 дугаар школа.

леллениң хүнү-биле! РФ-тиң Тыва Республика талазы-биле федералдыг инспектору В.И.Чернышев: — 60 чыл бурунгаар совет чон кижиге төрөлгениниң төөгүзүндө эн-не коргунчуг дайынга тиелээн. Дайынга-даа, тылга-даа совет кижилер маадырлыг чоруун көргүскен. Бөгүн

бистиң аравыста ол Улуг Тиеллениң чаалакчылары кады оруп турары өөрүңчүдүр. Хүндүлүг хоочуннар, силерниң ачыңарда дайынның хоозураткан хоорай, суурлары катап тургустунган, аас-кежиктиг чуртталга мөңгөжирээн. Силерге алдар болгаш мактал!

Республиканың уругларның “Салгал” хөй-ниити организациязының төлээзи Ольга Ваганова: — Бүгү чаштарның өмүнээзинден Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери – тиелекчилерге изиг байыр!

Кызыл хоорайның мэри Д.К.Донгак: — Улуг Тиеллениң хүнү-биле! Чылдан чылче бистиң хоочуннарывыстың саны кызырлып орары хомуданчыг. Бөгүн Кызыл хоорайда 221 дайын киржикчилери чурттап турар. Чылдың-на Тиелге хүнүндө оларга байыр чедирип, оларның маадырлыг чоруун чоргаарал-биле ал-

нежинер, томааның! Байырлыг чыскаалче! Рота аайы-биле! Марш!

Байырлалда кедер хептерин кеткен Кызылдың кызыгаар отрядының дайынчылары, ТР-ниң Иштики херектер яамызының аңгы-аңгы салбырларының төлээлери, Шүүгү яамызының төлээлери, өртке удур камгаладың шериглери, Онза байдалдар яамызының Тывада салбырының төлээлери чыккылады, чаңгыс кижиге, марштап эртип турлар.

Хөй чон динмиттиг ураа-биле байыр чедирип, марштап кел чораан бир ротаны уткуп алды. Ол кымнарыл дээрге Леонид, Юрий Кара-оол алышкылар баштаан афган болгаш чечен дайынының киржикчилери, Россияның орден, медальдарының эдилекчилери маадырлар-дыр. Оларның аразын-да Кызыл-оол Шолбан, Лопсан Ахмет, Олег Табанков, Виктор Оюн, Борис Бадыраа, Мergen Ооржак дээш, өскелерге-даа чоргаарланып болур бис.

Байырлыг чыскаалды Кызыл хоорайның школа-ларының өөреникчилериниң ырлыг чыскаалының мөөрейи уламчылап тур. Совет болгаш россияжи шериг хептери кеткен аңгы-аңгы школаларның шилиттинген төлээлери дайын болгаш тайбың чылдарның ырларын ырлажып эртип

турлар. Ылаңгыя эрги орус армияның шериг хевин кеткен барабанчылардыг 15 дугаар школа-лицейниң өөреникчилери тергин чараш көзүлдүлөр. Олар шупту дайын киржикчилериниң – тиелекчилерниң мурну-биле езулап эртилер.

Полковник Францевичиниң үнү база катап хамыкты хаара тудупту:

— Ырлыг чыскаалдың тиелекчилерин адап, шаңалдарны тыпсырын чөпшээрер. Чараш маршты, чараш ырларны күүсеткениңер дээш, байырлалды улам каастааныңар дээш четтирдивис, уруглар. Мөөрейден дашкаар киржип турар кадеттерни маңа онзалал айытпас аргажок. Эр хейлер! Улуг Тиеллениң 60 чылынга тураскааткан ырлыг чыскаалга тиелекчи болган 15 дугаар школа-лицейге байыр чедирип тур мен!

Мөөрейниң бирги черин ээлээн 1 болгаш 8 дугаар школаларга изиг байыр! Үшкү чери ээлээн 2 дугаар школага изиг байыр!

Байырлыг чыскаал соонда кызыгаар шериглериниң болгаш салым-чаяанның уруглар школа-зының өөреникчилериниң концертин чыылганнар сонуургал көрдүвүс.

Светлана БАЛЧЫР.

Байырлыг чыскаал.

Чадаг чарыш

Ол-ла хүн Кызыл хоорайның төп кудумчуларынга "Тываның аныяктары" солуннуң шаңналы дээш школачылар, сургуулдар, ортумак болгаш дээди өөредилге черлериниң студентилери, күш-ажылчы коллективтериниң командаларының аразынга 4 аңгы бөлүккө чадаг чарышка эстафета болуп эрткен.

Аңаа 54 команда киришкен. Команда бүрүзү 10 кежигүннүг. Киржикчилериниң хөй кезинин школардан командалар тургускан. Чижээ, Кызылдың 3 дугаар школазы 5 команда тургускан. Коллективтерден 2 дугаар поликлиникадан эң хөй кижини киржи, бот-идепкейин көргүскөн.

Маргылдааның түннелинде школачылар аразынга эрткен чылгы чемпионнар — Кызылдың 8 дугаар школазының оолдарының база уругларының командалары тиилээш, чиик атлетика талазы-биле тергин белеткеддин база катап бадыткаан. Ортумак өөредилге черлериниң сургуулдарының аразынга Кызылдың автоорук техникуму (оолдар), Кызылдың

эмчи училищези (уруглар) тиилээн. Эң шыраак спортчу командалар аразынга ТКУ-дан командалар тиилелгени чаалап алган. Коллективтерден бирги черни аргарыг ажил-агыиының эр спортчулар командазы база 2 дугаар поликлиниканың херээжен командазы алган. Эр улус аразынга дараазында шаңналдыг черлерни 9 болгаш 2 дугаар школаның башкылары ээлээн. Херээжен улус аразынга 3 дугаар поликлиниканың, школа-интернаттың командалары шаңнаткан. Эң эки спортчу хеп дээш "Тываның аныяктары" солуннуң, школа-интернаттың база 2 дугаар поликлиниканың коллективтерин шаңнаан. Маргылдааны "ТА" солуннуң редакциязы, Кызыл хоорайның Аныяктар политиказы болгаш спорт талазы-биле комитети, ТР-ниң Күш-культура, спорт агентилели организастап эрттирген. Шаңналдыг черлерни ээлээн командаларның кежигүннеринге медальдар, кубоктар болгаш өске-даа белектерни чиик атлетикага республиканың каш дакпыр чемпиону, күш-ажылдың хоочуну Д.Март-оол байырлыг байдалга тывыскан.

Аът чарыжы

Май 8-те Тос-Булакка Тиелгениң 60 чылынга тураскааткан республиканың төп зоназының аът чарыжының маргылдааларына чон хөйү-биле чыылган. Маргылдааны аныяк чүгүрүк аъттарның 23 км хемчээлге чарыжы ажиткан. Аңаа киржири-биле 40 хире малды бүрүткээн.

Аъттарны салып үндүрер бетинде республикада билдингир чылгычыларның бирээзи Сергей Ынаалай биле аът спортунун федерациязының даргазы Валерий Монгуш олар аъттарның азыг диштери үнген-үмээнин хынааш, азыг дизи үнүп келген 4 хар ажып турар малдарны Чедер курортунун чоогунда улуг аъттар салып үндүрер черге чоргускан. Малдарны хынап аңгылаан соонда, эрткен чылдың Наадымында аът чарыжына малдарның ууруксууруктап үнүп, чурум хажыттынганын катаптавазын сагындырып турган кадында-ла, тускай команда бердинмээнде аъттарның баштайгылары ыңай болган. Мындыг байдал аъттың эзелери, мунукчуларыннан кончук хамааржыры шын. Ынчалзажок доктаатынган чурум сагыттынмас болган төлээде, эрттирикчилерин талазындан хемчеглерни шыңгырадыр болгаш аът чарыжын чогуур деңгелге эрттирери күзенич.

Түннелинде 27 аът халаан. Аът салып үндүрген черлерге машиналар чылгыдан хөй болган деп болур. Олар чарышкан аъттарның соондан улуг орукка дужаштыр шуужуп каан. Машинаның маңы-биле алып болза, аъттар баштайгы дээрзинде 1 шакта 60 километр дүрген чоруп орган болза, дөшке ол сан 30 километрге келген. Орук орту эрпип чорда, ийи мал өскелерден элээн хоорлуп ырай берген. Финишке баштай-ла Балгазындан Аркадий Оюннуң 3 харлыг кара ады келген. Ооң мунукчузу — 12 харлыг Чингиз Бумба. Ийги черни Сесерлигден Альберт Тондуптуң ады ээлээн. Ону Танаа Сухрат мунуп чоран. Нитизи-биле алып болза, аныяк, улуг болгаш чоруктуг малдар чарыжына Сесерлигдин чылгычылары элээн хөй аът салган. Олар республикага тус чериниң малдарын сайзырадып өстүрүп, оларны чарыштарга багай эвес белеткеп турарын демдегеп каары артык эвес. Альберт Тондуп маргылдаага аныяк, улуг болгаш чоруктуг 3 малды салган.

Дараазында шаңналдыг черлерни Каа-Хемнин Суг-Бажындан ("Совет Тыва") Белек Салчактың, Тес-Хемнин Ак-Эриктен Орланай Камданнның, Балгазындан Герман Чонданнның аъттары ээлээн.

Улуг чүгүрүк аъттарның чарыжына финишке чедир сөөлгү дөн

Бии-Хемнин Сесерлигден Андрей Тондуптуң кара ады улуг чүгүрүк аъттар аразынга бирги черни ээлээн. Аъттың мунукчузу—Алдын-Херел Тондуп.

артканда, Сесерлигден Альберт, Андрей Тондуп алышкыларның кайызы-даа чемпионнап чоран 2 кара ады чоруп орган. Бирги черни — Андрейниң, ийгизин Альберттиң ады алган. Үш-дөрт дугаарында аъттарның аразы барык 1000 метр ылгалдыг чоруп орган. Үшкү черни Эрзинниң Бай-Талдан Сергей Ынаалайның ады ээлээн. Дөрт-беш дугаарында Сухрат Айыының, Радик Макпының аъттары келген. Олар кайызы-даа — Сесерлигден.

Көрүкчүлөр болгаш аарыкчылар ырак дистанцияга халаан чүгүрүк малдарның чарыжына бодаарга, шөлге долгандыр халаан чоруктуг аъттарның чарыжын улуг сонургал-биле көргөн. Аныяк челер чоруктуг аъттардан Эрзинден Сергей Ынаалайның кара-бора ады эрткен. Улуг челер чоруктуг малдарның 15 километрге чарыжына Наадымның 6 дакпыр чемпиону Улуг-Хемден Сергей Санчының Россия дээр ады бир дугаарында келген. Чыраа аъттар аразында Баян-Таладан Семен Ондарның 8 харлыг бора ады эрткен. Бирги черни ээлээн аъттарның эзелери өңнүг телевизорлар-биле шаңнаткан. Ол ышкаш эң улуг болгаш эң аныяк мунукчуларга тускай шаңналдарны тывыскан. Республиканың төп зоназының аът чарыжының бо чылгы маргылдааларын Чеди-Хөл кожуунунуң чагыргазы (даргазы Н.И.Дартай-оол), сумулары болгаш чону деткикчилеп эрттирген.

Чойганмаа САТ.

Андрей ХЕРТЕК БАЗА КАТАП ШҮҮЛГЕН

Май 9-та Кызылдың "Хүреш" стадионунга Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиелгениң 60 чылынга база "Шын" солуннуң 80 чылынга тураскааткан "Шын" солуннуң шаңналы дээш чаңчыл болган хүреш маргылдаазы болуп эрткен. Мындыг хүрешти "Шын" солуннуң редакциязы ам 43 дугаар эрттирип турары бо.

Судья коллегиязы.

ТӨӨГҮЖЕ ХАЯ КӨРНҮҮЛ

Эң баштай "Шын" солуннуң шаңналы дээш хүреш маргылдаазы 1962 чылдың май 1-де болган. Ынчан республиканың эң шыраак дээр мөгелериниң бирээзи Алексей Кумаяк шүүлген. "Шын" солуннуң эң хөй шаңналын эдилээн мөге — Аяс Монгуш. Ол 1991 чылдан эгелеп 8 катап шүүлген. Чамдык чылдарда Россия база делегей чергелиг маргылдааларга киржип чоран болгаш, бистиинге хүрешпейн барганын санавак болза, ол он ажыг чылда "Шынның" шаңналын алган турар ийик. 2003 чылда "Шын" солуннуң 41 чыл эрттирип келген хүреш маргылдаазының төөгүзүндө бир дугаар моол мөге шүүлген. Ол дээрге Моолдун үш дакпыр чемпиону Далай-Авырга Агбаансамдан Сухбат-тыр. Ол-ла чылдың май 8-те Тываның болгаш Моолдун мөгелери киришкен долгандырыг хүрешке Чаан мөгевис Аяс Монгуш Агбаансамдан Сухбатты арыг октаан.

Эрткен чылын "Шын" солуннуң шаңналы дээш хүреш маргылдаазына солуннуң кол редактору Артур Хертек чыылган чонга байыр чедирип чүве чугаалааш, келир чылын Улуг Тиелгениң 60 чылында "Шын" солуннуң шаңналы дээш хүрешке шүүлген мөгени автомашина-биле шаңнаарын аазаан турган. Кол редактор сөглээн сөзүнге ээ болуп, хүреш эгелээриниң мурнунда-ла "ВАЗ-2106" маркалыг автомашинаны хөйүнү баарына эккеп тургузуп каан. Ону көргөн чон "Аястың машиназы-ла болур ыйнаан" дийип чугаалажып турду.

Маргылдааның тугун көдүрер хүндүлүг эргени сүмо хүрешке Европаның, делегейниң каш дакпыр чемпиону, республика Наадымына 13 катап шүүлген Аяс Монгушка берген. Россияның болгаш Тываның ыдык ырлары чаңгылангып турда, маргылдааның тугу-даа кииский берди.

128 мөге чыскаалыпкан үнүп келдилер. Оларның аразында Чаан мөге Аяс Монгуш, хоочун мөгелер Алексей Хомушкун, Владимир Монгуш, Федор Куулар, Маадыр Монгуш, Алдын-оол Куулар, Геннадий Монгуш... Атсураа билдингир мөгелер Вячеслав Монгуш, Чимит Куулар, Кунгаа Начын, Андрей Хертек, Кайгал-оол Донгак, Александр Хуурак, Омак Кара-Сал, Ким Седен-оол, Семис-оол Опанас...

Бирги салыг. Шыраак дээр ады үнген мөгелеривис боттарының онагларын октап-ла эгелээн. "Чинги-биле" октап эгелээн дивээними эскерип ор боор силер, чүге дизе ат-сывы билдинмес, аныяк мөгелер безин "чирик дуглап" эвес, а мөге адын ылап камгалап, шаа-биле чараш, чүткүлдүг хүрежип турары доран эскертине бээр чорду. Аяс Монгушка таварышкан бир бичи мөгени Чаан мөге анаа дүжүр "часкаптар" чүве-дир! Ол-даа аас-кежиктиг

оол-дур, Чаан мөге-биле тутчуп деп чүве төөгүлүг болушкун ышкажыл. Ынчалза-даа бирги-ле салыгга ийи шыраак мөге душчуп кээрге, берге-ле. Ындыг таварылгага Альберт Комбуй-оол биле Алаш Монгуш таварышкан. Бо удаада Алаш Монгуш октадыпты.

Бирги салыг дооступ турда, хүреште ат-сураа алгаан аймак фамилияларның салгалдары немежип турары эскертине берди. Ооң мурнунда чылдарда Вла-

хербектешкен соонда, ушта шелчип алып оолдар болду. Маргылдааның кол судьязы Роберт Хомушкун оларны келгеш-даа туттундуржуп-ла каар, хоржок. Судья, ССРЭ-ниң спорт мастери Александр Хертек-даа ийи катап "дөрт-хончуже" кирип-ле каар, хоржок. Адак соонда Омак Кара-Сал октап алды. Ким Седен-оол дең болган бис деп турары ол чүве ийикпе, мөге салыкчызы тайылбырлап турда-ла, ону-даа херекке албайн, Омакты катап хүрежил деп-ле турар хирелиг, адырылбайн шаг болду. Ынчалза-даа судьялар тиелге О.Кара-Салды дээрзин чарлапты. Хүреш көрүкчүлери Ким Седен-оолдун "маргылдаа" үндүрер аажызын пат билер аларган болгаш ындыг бе, "ынчал туруп бээр чүвези бар оол бо" дизи бээр чорду. Шынал-ла, деп бодап, үш дугаар "Ока" дээш аныяктар хүрежинге үжүрлежип арткаш, маргыжып турганын сактып ордум.

Мооң-биле чүнү чугаалакса-дың дээр болза, аныяк мөгелер хөй чонну, удурланыкчызын, судьяларны хүндүлөп, а хамыктың мурнунда, бодунуң арын-нүүрүн хүндүлөп, маргылдаа үндүрбес, кижизиг, биче сеткилдиг болуру күзенич. Хоочун мөгелерден бо

дмир Монгуштуң оглу Ай-Демир Монгуш, Амир Монгуштуң дунмазы Андрей Хертек көстүп кээрге, чон өөрүп уткаан болза, ам оонда бичи оолдар көстүп келген. Ол дээрге Сүктер Буян, Сүктер Хүреш-оол, Кунгаа Найыр, Седен-оол Алим, Кызылдың 4 дугаар школазының 11-ги класының өөреникчизи Амир Ховалыг, Сүт-Хөлдөн Алексей Монгуш, 16 харлыг Эрес Кара-Сал дээш, өскелер-даа. Мөге адаларының, мөге даайларының, акыларының изин истеп, келир үеде шыраак мөгелер олардан үнери чугаажок.

Ийги салыг. Бо салыгның эң эгезинде-ле ийи шыраак дээр удурланыкчылар, чаңгыс хар ылгалдыг үежилер, чонга ат-сураа алдаржаан аныяк мөгелер Андрей Хертек биле Ай-Демир Монгуш таваржы берген. Карак чивеш аразында кончук чараш арганы ажыглааш, Андрей Хертек октап алды.

Оон аңгыда база-ла ат-сураа билдингир ийи шыраак, аныяк мөге Омак Кара-Сал (Баян-Тала) биле Ким Седен-оол (Өвүр, Дус-Даг) таваржы берди. Кайызы-даа адааным ийи мөге ышкаш, бо ийи мөге база эң эгезинде-ле таварышкаш, салыг доозулгуче чедир тутчуп келдилер. Кайызы-даа дүжүп бербес дээш, шыңгыы тутчуп турары илден. Үе узааны-биле дөрт-хончуже кирипти. Тудуштуруп каарга-даа, сиг-сар

талазы-биле үлегер алыры чугула.

Ийги салыгга хоочун мөге Владимир Монгушту аныяк мөге Сагаан-оол Херел бөөлдөп-бөөлдөп октапты эвесле. Аныяк мөгелер хоочуннарны "чинги-биле" октап турары оларның хүн бүрүде белеткелиниң шыңгырап ораының бадыткалы-дыр.

Эң-не толун демиселди бо салыгга хоочун мөге Алексей Хомушкун биле Хүреш-оол Сүктер көргүстүлөр. Адыг-мажаалай дег адазының мөге эжин Хүреш-оол каш удаа девидедип-девидедип, адак соонда ол аткаарлап, дезип чорда-ла, ойтур идип чорудупту. Маргылдааның башкарыкчызы микрофонга "Чараш хүреш көргүскени дээш хоочун мөгевис Алексей Хомушкунга байырдан чедирип каалыңар!" дээрге, стадион долу көрүкчүлөр алгыкшыкы-биле байыр чедирип, баарын кадыр каттыржып шаг болдулар. Бо-ла салыгга Буян Сүктер Каа-Хемден Эрес Монгушту база-ла тиилеп алды.

Аныяктарның адын сыкпайн, Алексей Монгуш хоочун мөге Федор Монгушту октаан.

Начын Монгуш шыраак дээр аныяк мөгелерниң бирээзи Ахмет Чаймааны октады. Начын май 1-де Сүт-Хөл кожуунга аныяктар хүрежинге шүүлген кижидир.

(Уланчызы 8-ки арында).

Кым-даа, чуу-даа уттундурбаан

МОСКВА — БЕРЛИН

1972 чылда Бүгү-россияның театр ниилелениң бажыңыга янзы-бүрү нацияларның төлээлери — орус, латыш, армян, чечен, узбек, тыва чыгып кээп, аңгы-аңгы дылдыг-даа болзувусса, күзел-сеткиливисти, амыр-мендивисти улуг орус дылга чугаалажып, таныштывыс. Москваның Белорусь вокзалындан поезд-биле Берлинче углаптывыс.

Берлин... Ол сөстү дыңнай сал-ла, эрткен дайынның чылдары сагыжымга кире дүштү. Соңга өттүр кажараңнаан арга-шынааларны, кода-суурларны көрүп кааш, шак бо черлеп тулчуп эрткен совет кижилерниң та чежези бо черлерге амы-тынын оскунду ыйнаан дээн бодал ала-чайгаар-ла хөректи өйүп келир. Даң бажында Брестиге чедип келдивис. Бир шак ажыг доктаар журга таварыштывыс. Ону ажыглап алгаш, алдарлыг Брест шивээзинче такси-биле халтывыс. 1941 чылда немец-фашист эжелекчилер-биле бир дугаарында эрес-маадырлыг сегиржиң алган шивээзин камгалакчыларының бирээзи — совет дайынчының шириин омур-хевири көстүп келди. Шивээзин баарында ажык шөл. Аңаа өлгөн маадырларның атсывын ында алдын үжүктөр-биле бижип каан. «Ыдыктыг дайын» деп ыры чаңгыланым турар. Юрий Левитан дайын эгелээнин чарлап турар кылдыр кылып каан болду. Маадыр шивээге сеткиливис ханызындан мөгөйдивис.

Хүндүскүнүң үш шак үезинде Польша кызыгаарын эртип, Варшавага 40 минута доктаар апарган бис. Тывада езулук кыш дүшкен болза, Польшада кыш дүжүт ажаалдазы кидин түлүк. Ойт-сиген ногаан, чай хевээр. Кежээ ймиртинней бергенде, (Лозань) кайы ырактан-на кызыл беш-адыр сылдыс чайынналып көстүп турар совет шериглерге тураскаал чаны-биле эртивис.

Берлинге кежээкиниң тос шакта чедип келдивис. Эпиг-эвилең уткуп алгаш, «Берлина» («Ак адыг») дээр аалчылар бажыңыга бисти эккелди. Дайын сөөлүндө туттунган Берлин чараш хоорай болду. Бир-ле дугаарында фашизмге болгаш милитаризмге удур тулчуп тургаш өлгөн дайынчыларның хөөрүң барган бис. Рейхстагтын артындан көрдүвүс, чүге дээрге ооң боду ынчан Барыин Берлинге хамааржыр турган. Ол-ла кежээ «Берлинер Ансамбль» театрың «Артуро Уинниң дүжүлгези» деп шинизин көрдүвүс. Ооң автору Бертольт Брехт. Ол — антифашист, «Улустар аразыңга тайбыңны быжыглаары дээш» делегейиниң ленинчи шаңалының лауреады. Гитлержилер Брехти эң кол дайын кылдыр турганнар. Фашизмниң хораннаашкынының уржундан даштыкыга аар-берге эмиграцияны ол

эрттирип чораан. Шин соонда солун ужуражылга болду. Артуро Уинниң ролюн ойнап турар Эккерхардт Шальдың холунуң үжүүн салдырып алды-выс.

Берлинге үш хонгаш, оон 200 километр черде турар Лейпцигке келдивис. Чоруп орувуста-ла, кончук таныырым тураскаал көстүп келди. Совет скульптор Вичетичиниң «Хостакчы дайынчы» алдаржаан архитектурлуг ансамбли. Берлин дээш амы-тынын берген совет дайынчыларга ону тураскааткан. Качыгдалга таварышкан ие, он үш метр бедик хостакчы дайынчы... Ол тураскаалдың куполунче кирип, янзы-бүрү сөөк совет акы-думалышкы чоннарның төлээлериниң омур-хевириң дүрүлзүн мозаиканы, маадырларның аттарын бижээн даңзыны сонуургадывыс.

Потсдам хоорайга Сан-Суи дээр каас-коя ордуларлыг паркты көрдүвүс. Ону бүгү делегей билер. Ол паркты дайын үезинде фашистерге үретпейн, совет шериглер камгалап-кадагалал арттырып алган. 1945 чылда үш күрүнелерниң чазак баштыңчыларының конференция-ужуражылгазы болган ордуну көрдүвүс. Сталин, Рузвельт, Черчилль оларның олурган улуг төгерик столу ол-ла черинде шывыы-биле, туктары-биле хевээр турар болду. Сталинниң олурган креслозунуң бажын бир турист оорлап, бажын ээргеш, оон хоолгалар кылгаш саткаш, аажок байып алган дээрзин тайылбырлакчы чугаалады. «Искра» солунну парлап турган музей-типографияга база барды-выс. Музейге өөрүшкүмүң илередип тыва дылга бижээш, холум үжүүн арттырып кагдым.

Лейпциг, Веймар — немец улустуң культура хөгжүлдизинге улуг салдарлыг болган хоорайлар-дыр. Гете, Шиллер, Бах, Лист дээн ышкаш сураглыг кижилер оон үнгөн. Ынчалза-даа фашизмниң кара изи ол хоорайның адынга кезээ шагда артып калган. Гитлер 1937 чылда Веймардан үш километр ырак, долгандыр арга бүргээн Эттесберг дага Бухенвальд дээр концлагерьни туттурган. Ооң элзэн каш барактары хе-

вээр арткан. Чамдыктарын бускаш, цементилеп каапкан, чүге дизе айыылдыг эпидемия оон үнүп болур турган. Лагерьниң дөгерезин кезидивис. Шаажылаашкынын янзы-бүрү херекселдерин, ону ажыглап турганын көргөш, дыңнаарга дыка-ла берге чорду. Тускай эридел өрээлдери, кижилер өрттедир крематорий сугулары, өлгөн кижилер лифтиге сыңышпас боорга, ханага аскылап каар демир аскыштар... Нийтизи-биле аңаа 600 муң хире кижини араатанзыг езу-биле өлүргөн. Совет кижилерниң барының орнунга дириг чечектерни салдывыс. 1958 чылда делегейниң аңгы-аңгы чурттарының хилинчектеттирип өлүрткен улустарыңга тураскаалдып 50 метр бедик Бухенвальд коңгазы — тураскаалды тургускан.

Дрезден — Эльба хемниң эринде хоорай. 1945 чылда англи-америк самолеттарның ужур-дүрүм чок бомбалаашкынындан чүгле бузундулары арткан турган. Архитектураның болгаш уран чүлдүн үнелиг тураскаалдары узуткаттыңан. Ам хоорай чечектелип өзүп сайзыраанын көрүп магададывыс. Антифашистерниң тураскаалыңга чечек салып, мөгөйдивис.

60 чыл бурунгаар фашизмниң кара дарлалын совет шериг ап октаан. Бөгүңгү хостуг немец чон ону кажан-даа утпас ужурулуг. Дайын мөңгө сөзөң!

Людуп СОЛУН-ООЛ,
Тываның болгаш Россияның
Улустуң артизи.

ЧУРУКТА: Веймар Гете биле Шиллерге тураскаал.

ЧҮГЕ БИСТИ КААПКАШ
БАРДЫҢ?

Кады төрзэн акың-угбаң, ада-иен,
Канчал каапкаш, чоруй бардың?
Таваар, оожум сүмө болза,
Таблеткалар бажың чивес турган ийик?
Херекчоткан бисти кагдың,
Хеймер дунмаң чаптанчыын көр.
Оттуг-көстүг он сес харны
Оода-ла көөрүң кай.

Шала эрте туруп келгеш,
Чазык-чаагай хөөредин-даа:
«Экзаменни эки туткаш,
Эмчи боор мен, көөр сен, авай».
Шак-ла ынчаар школаже
Чажың дырааш, үнүпкен сен.
Оон бээр ам чыл-даа ашты,
Олчаан сени манал чор бис.

Каттыраңнаан чараш арның
Катап-катап көрүксенчиг.
Хүнээрктээн хүлүмзүрүүң
Хүнүн чоктап, ыглап чор бис.

Байырмаа ХОВАЛЫГ.

Май 10 — төрелдер хүнү. Редакцияга ол хүнге уткуштур бистиң номчукчуларывыс болгаш бижикчилеривис чырык өртемчейден чарлып чоруй барган чоок кижилеринге тураскааткан хөй-хөй одуруг-

ларлыг чагааларны чоруткан. Силерниң кажымдалыңарны үлешпишаан, «Шын» солун силерге мөгөйгнниң демдээ кылдыр шүлүктээн одуругларлыг чагааларыңарны парлады, хүндүлүг номчукчулар.

Өндүр бедик Тиилелгениң алдан чылы
Өшпес одун делегейге кыпсып туру.
Тиилелге дээш амы-тынын ышкырганнар
Дириглерден артык дириг, уттундурбас.

Дайын-оттун аразындан коргуш чокка
Дайзыннар — фашистерни узуткаар дээш,
Чагган чаас дег, сыылаан октуң аразыңга
Чалданыш чок тулчуп чораан дидимнер-дир.

Россия дээш, совет чон дээш, хосталга дээш
Бичини Тыва чуртувустуң оглу, кызы
Фашистерни уязынче кири сыгырташкан
Байырланчыг, ыглаксанчыг Тиилелге-дир.

Оттуг чаадан бертик-межел эеп келген
Ооржак оглу Комбуй майор даайымга
Ам бо хүнде аравыста чок-даа болза,
Ажы-төлү чоргаарланып чурттап чор бис.

Тайбың иштиң өйүңде-даа,
Дайын чаада-биле дөмей
Кижилерниң амы-тынын камгалажып,
Кезээде-ле солдат болуп чордуң ийин.

Алдын-кыс САРЫГЛАР.

Кызыл.

АКЫЛАРЫМ

Амыдырал аар чүгү базап кээрге,
Аргажыпкаш, деткип чораан күжүрлерим —
Акыларым хөөрүңде чедип келген
Артыжымны буруладып, ыглап ор мен.
Чанымда бо ужуп келген каарганниң
Чалчыртырып, чүңү сөглөп ораы ол?
Дойлуп-хөлзээн сеткилимни соя тыртып,
Довуракты менче чажып орап чүзүл?
Кижилерге эки чүлдү кылып чораан,
Хилинчек чок эргимнерим мөңгө удаан.
«Четтирдим» деп сөзүн уткан хуурмактар
Ческинчиди арагалал, дойлап турлар.
Арай эрте назынындан чарлы бээрге,
Аарышкылыг хомудалдың балыы арты.
Аравыска ам-даа чурттап чораан болза,
Аралажып, карактажып чораай эртик.
Кууарты кургамзыраан маанайлар
Кударалдың муңгак ырын ырлавышаан,
Арттар ажып ырай берген акыларым
Аъттарының даваннары дагжавышаан...

Тараа ОССУР.
Тээли.

АКЫВЫСТЫҢ ЧЫРЫК АДЫНГА

Хары чоннуң дыштыг-шөлзөн чурттаары дээш,
Харам чокка тының бергеш, мөчүй бердин.
Черниң довураан шуглак кылып удаан сенээ
Черге чедир мөгөөр бис, хүлзеп ап көр.

Ажыл-ишке бердингениң, ажылчының
Акывыс сээр эң-не эки ажың-дыр деп,
Чоргаарланып, аңаа өөрүп чораан ийик бис,
Чоктанчыын аа, акый, сени сактып чор бис.

Эрес-дидим чүрзэн согуу соксаш диген
Эргим эжиң, оглуң, кызың
Ажыл-ижиң уламчылап, алдар-адың мөңгөжидип,
Арат-чонга бараан боорун даңгырагалаан.

Хайлыг ханныг чаа-дайын эвес болза,
Хайыралдыг ынак эжин, уругларың аразыңга
Хөөремик, баштак чаңың черле салбайн
Хөй-ле чылда бисти өөртүп чорбас сен бе!

Диана МОНГУШ.

Кызыл.

ТӨНМЕС УЙГУҢ — ЧЫРГАЛ БОЛЗУН

Хөөкүй ачам хөрөктен чер үнместей бээр,
Хөрөк чурууң мени шыгап шинчилеп көөр.
Эрткен орууң, дайын шөлүн сагындырып,
Эрги Ровно хосталгазын чугаалаанзыг.

Кылыр ижиң кырыгыже уштап кагдың,
«Кызыл-дустап» чорутсуңза-даа адын алгаан,
Хүндүткелдиг дайынчылар тураскаалы
Хүнээрректиг деспек черде тургустунду.

Делегейге тайбың дээштиң тулушкаштын,
Дээди эчис Тиилелгени өөрүң-биле
Берлин хоорай, Рейхстагты чаалап алгаш,
Бедин орта Кызыл тукту аскан силер.

«Чамбы-дипке чаңгыс эпиг чуртталга!» дээр
Чагы-сөзүң утпайн чор бис, күжүр ачай.
Төрөл чонун сени мөңгө алгал чоруур,
Төнмес уйгуң — чыргал болзун, эргим ачай.

Кызыл-оол МОНГУШ.

АВАВЫСКА

Чыккылама кыштын соогу
Хаарып келир январь айда
Хайыралдыг ажы-төлүң каавыткаш,
Караңгыже чоруй бардың.
Өөрүшкү бисти кагган, ыр чок, хөг чок
Өртемчейниң үүле-хинчээр көрүп чор бис.
Өзү кара өштүг аарыг салым-уржуу
Өл-чаш хаак дег назыныңны үзүп алды.
Сеткилиңни биске сөглөп четтикпедиң,
Чевеглерже хойлап алгаш, ырай бердин.
Ойнап өскөн, борзаң даштыг бичин сууруң
Оду чырып, ол-ла хевээр туруп кагды.

Кызыл-оол ТЮЛЮШ.

Дус-Даг.

ИДЕГЕЛИМ ОДУ ӨШТҮ

Чырык черге сени чаян хүнүмден
Чылдар, айлар чоорту шуужуп эрте берди.
Хайыралдыг чараш-чалыы назыныңда
Канчал аваң каавыткаш, чоруй бардың?

Дүне-хүндүс сени бодап үргүлчү-ле
Дүжей бергеш, оттуп кээр мен.
Ол-ла өрзөл, орунунда ортун угбаң
Оожум, таваар удуп чыдар.

Карактардан изиг чаштар ала-чайгаар
Төктүп бадар, кара баарым ажыш кыннын,
Күзелдерин хойлап алгаш, чоруй баар деп,
Күжүр аваң сени каяа эскерген мен.

Шала кежээ бажыңымдан үнүп кээр мен,
Уең-чергең оолдар-кыстар ойнаан турар.
Оглум Эрес кайда чоор деп дилегзинип,
Одурту адың адап чугааланыр мен.

Аяр, оожум салгын келгеш, чаагым суйбаар.
«Авай, авай, чаныңда мен,
Салгын болуп хуула бердим, ыглава» деп,
Аваң мени часкарган дег кының кээр сен.
Нина ХЕРТЕК.

Андрей ХЕРТЕК БАЗА КАТАП ШҮҮЛГЕН

Кол редактор А.О.Хертек шүүлген мөге Андрей Хертекти шаңнап турары.

В.М.Кара-Тоннуг Маадыр Монгушка шаңнал тыпсып турары.

(Төнчүзү. Эгези 5-ки арында).

Ушкү салыг. Ам чүгле шырак мөгелер шүүрелип артканы билдингир. Ынчангаш ам кым-биле кым-на дужар ирги деп улуг сонургал-биле манап ор бис. Душкан ийи мөге бүрүзүнүң кайызы октаары билдинмес, шупту шырак. Көрүп-даа көрүнер даан: Шолбан Монгушту (Сүт-Хөл)

Алексей Монгуш, Алаш Монгушту (Сүт-Хөл) Сайдаш Ондар, Найыр Кунгааны Омак Кара-Сал, Уран-оол Донгакты Айдаш Чигжит, Начын Монгушту Маадыр Монгуш, Начын Кунгааны Аяс Монгуш, А.Хомушкуну октаан Херел Сагаан-оолду Чимит Куулар, Э.Даңзы-Белекти Семис-оол Опанас, Д.Ойнаар-оолду Кайгал-оол Донгак, Геннадий Монгушту Хүреш-оол Сүктер октаан.

Дөрткү салыг. Шырак дээн удурланыкчылар мынчаар таварышкан (октатканнарының ады скобка иштинде): Омак-Кара-Сал (Херел Сагаан-оол), Айдыс Чигжит (Алексей Монгуш), Маадыр Монгуш (С.Опанас), Хертек Андрей (Д.Кайгал-оол) Чимит Куулар (Эдуард Самбуу), Аңчы Монгуш (Эрес Кара-Сал), Вячеслав Монгуш (Хүреш-оол Сүктер), Аяс Монгуш, (Айдыс Кара-Сал).

Бешки салыг. Сес мөге арткан. Бо салыгны тодаргайлап чугаалавас аргажок, чүге дизе душкүрүлүү-биле ол кайы-даа салыгдан артык болган. Баштай таварышканы-биле мындыг болган: А.Хертек биле Аңчы Монгуш, Айдаш Чигжит биле М.Вячеслав, Чимит биле Омак Кара-Сал, Аяс биле Маадыр Монгуштар. Ынчаарга ийи хүндүлүг мөгелеривис дугурушкаш, ийи аныяк мөгеден амалап көрээл деп судьялардан дилзэн.

Аяс Монгуш – Омак Кара-Салды, Маадыр Монгуш – Аңчы Монгушту деп дилзэн. Эге дээрзинде ийи хүндүлүг мөгелеривис судьялар-биле дугуржуп турар аразында баштай таварышканы ояар дүрген сегиржип алырын бодап, өске арткан мөгелер эжеш-эжеш апарган турган чүве. А кажан көрүкчүлөр оларны кыйгырып: “Дүрген тутчу бериңер, силернин салым-чолуңарны дуу улуг мөгелер шийтпирлеп кааптар дей берди ышкажыл!” деп алгыржы бээрге, шынап-ла, аныяктар тутчуп-ла эгеледи. Ийи Монгуш көөрге, алды мөге шагда-ла тутчу берген болган. Көрүкчүлөрнин амыраары-даа аажок, каткы дээрге каткы! Судьялар амалаар дээн мөгелернин дилзэн чөпшээр-реззени-ле ол боор, ийи Монгуш ийи боду тутчур ужурга таварышкан. Демги тутчуп эгелзэн аныяктар безин хүрежип дооспаанда кайгамчык чүүл болган: Аяс-даа Маадырны буттан сегирип алгаш, куду баскаш чыдыптар орта, тендирип, аткаарлап чоруй, Маадыр хеп-хенертен будун ушта соккаш, басып чыткан Аясты доңгайты идип дүжүрүпкен. Маадыр октаан! Будун стадион тура халчып келген, алгы-кышкы-даа коргунчуг!

Агаар-бойдус өскерилген-биле дөмей, хүрештин уг-шии база өскерилген. Арткан алды мөгениң кайызынга-даа орук ажыттыңан! Чаан мөге октадыпкан болганда, оларның кайызының-даа тиилелге дээш хей-аьды дендзэн. Кым шүглүрүл деп айтырыгга ол өйде харыялаптар кижжи ховар-ла турган боор. Мөгелернин шуптузу шыырак, кайызы-даа тиилелге төлептиг. Ынчалза-даа бо удаада Андрей Хертек, Вячеслав Монгуш, Чимит Куулар (үстүндө таварышканы) онагларын октап алдылар.

Ынчалдыр Аяс Монгуш дөртче безин кирбейн барган. Стадион-даа диңмивевишаан. Көрүкчүлөрнин амырап турарының чылдагааны Аяс Монгуштуң октадыпканында эвес-тир ийин, хүреш улам солун апарып, арткан мөге бүрүзүңе шүглүр арга тыпты бергениңе өөрүп турарлары ол. “Мөгениң майыы кадырык” дээрзин билбес улус тывалар эвес-ле болгай. Даарта дораан кайы-бир япон азы моол мөге-биле Аяс таваржы берзе, Аяс дээш “өлгүжевиске аарыыр” бис. Ол тиилеп аарга, чоргаарланып мага ханмас бис.

Алдыгы салыг. Дөрт мөге арткан. Олар мынчаар таварышкан: Чимит Куулар биле Маадыр Монгуш, Вячеслав Монгуш биле Андрей Хертек. Көрүкчүлөр Маадыр Монгуш дээш “аарывышаан”... “Чимит бажың ажылдат! Аясты кым октаан ийик, бода! Чованчыг болба!” деп алгыржып турда-ла, Чимит Куулар ачырдачыр тудуп, октаарының кырынга кээп-кээп, боду октадып алды. Стадион база катап Маадырга байыр чедирип, олуттарындан тура халчып, байыр чедирди.

Чедиги салыг. 128 мөгениң аразындан ийи мөге арткан: Андрей Хертек биле Маадыр Монгуш. Көрүкчүлөр ам байгы күжү-биле алгырып эгелзэн: “Андрей, бажың ажылдат! Орукту кым арыглап каан ийик, бода!” Хей-аьт кирген мөге оларны кайын дыңнаар, Андрей Хертек шүглүп үнген. Стадион долу көрүкчүлөр-нин — Маадыр Монгуш дээш “аарыкчыларның човууру” улуг далай чалгыы-биле дөмей чаңгыланып чоруй барды.

“Шын” солуннун шаңналы дээш, Улуг Тиилелгениң 60 чылынга тураскааткан хүрешке Андрей Хертек шүглүп, кол шаңнал “VAZ-2106” автомашинаны мунупкаш, стадионну долгандыр халытты. Андрей Хертек эрткен чылын база “Шын” солуннун шаңналы дээш хүрешке шүүлгенин сактып-ла ор боор силер. Моолда спорт университетинде анаа эвес өөренип турарын ол база катап бадыткап шыдаан. Эр хей, Андрей!

Маадыр Монгуш норка тон-биле, “Чаңгыс демниг Россия” политиктиг партияның Тывада салбырының тускай шаңналы чараш хевис-биле шаңнаткан. 3-

4-кү черлерни алган Вячеслав Монгуш видеокамераны, Чимит Куулар өңүг телевизорну шаңналга алган. 5-8-ки черлерни алган мөгелер база шыырак шаңналдарын алды. “Эң чараш девиг” дээш тускай шаңналга Барыын-Хемчиктен Александр Хомушкуну төлептиг болган. “Эң эки мөге салыкчызы” дээш Виктор Кара-Сал шаңнаткан.

Тиилелгениң салюду-биле байырлал доозулган.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ,
“Шынын” корр.
В.БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырт-тырган чуруктары.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҤЕР-БИЛЕ

Бистиң ынак оглуус, дуңмавыс Мурат Николаевич САЛЧАК май 13-те 24 харлаар. Эргим киживиске төрүттүнген хүнүн таварыштыр ажыл-ижинге, амыдырал-чуртталгазынга аас-кежикти, ак чолду, черниң өң-баазын чектерин сеткиливис ханызындан сөңнедивис.

Хүндүлел-биле: авазы Александра Дугаровна, угба, честези Анна, Биче-оол, дуңмалары Сергек, Чылгычы Чимиттерден. Бай-Тайга кожунунуң Тээли суур.

Красноярскиниң күрүнениң башкы университетиниң чалаары болза: 2005-2006 өөредилге чылында ККБУ-нун Тывада төлээ чери телевириг бот-өөредилге-биле сургулдарны хүлээп ал эгелзэн.

1. Төгөгү башкызы. Бо мергежилге дээди эртемниг азы башкы училищезин (колледжин) база 11 класс дооскан кижилерни хүлээп алыр. Өөренир хуусаазы — 3 чыл 6 ай, 5 чыл.

2. Тускай (специальная) психология болгаш олигофренопедагогика. Башкы азы эмчи дээди эртемниг база башкы училищезин (колледжин), эмчи училищезин доосканнары хүлээп алыр. Өөренир хуусаазы — 4 чыл.

3. Менеджмент образования (улус өөредилгезинин удурткучуларын белеткээр). Өөренир хуусаазы — 3 чыл. Дээди болгаш кандыг-даа тускай ортумак эртемни доосканнары хүлээп алыр.

4. Педагог-психолог. Башкы азы эмчи дээди эртемниг азы башкы, эмчи училищезин доосканнары хүлээп алыр. Өөренир хуусаазы — 3 чыл, 6 ай.

Херек документилер:
1) Билдиришкин (тускай хевир-биле); 4 чурук (3x4 см); аттестат, диплом капсырылгазы-биле кады (нотариуска бүзүретен дипломунуң 2 хоолгазы); куш-ажыл делтеринден ушта бижилге, (ажылын кадрлар килдизи таңма-биле бүзүредир); өгленишкен дугайында херечилел (фамилиязы өскерилгенде хоолгазы); паспорт.

2) Документилерни август 1-ге чедир дараазында адреске хүлээп ал турар: Кызыл хоорай, Красноармейская 178-63. Телефону: 3-93-98.

“УШ-БЕЛДИР” чалап тур

Кайгамчык чараш бойдустуг, изиг азот, сульфит-крем минерал суглуг, ванналарлыг, нерв системазын, холду, бутту, кешти, гинекология, андрология (эр улустуң) болгаш өске-даа аарыгларны экирти эмнээр «Уш-Белдир» курорт силерни чалап тур.

Путевка езугаар ынаар 11760 рубль.
баарының графиги: 10 хүннүң курсу путевказының өртээ — 5600 рубль.
июнь 16-дан июль 6-га чедир; ынаар-мынаар самолет өртээ — 1990 рубль.
июль 6-дан июль 27-ге чедир; 7 хар чедир уругларга 20 хуу чедир чигелделиг — 4480 рубль.
июль 27-ден август 16-га чедир.

Курс аайы-биле баарының графиги: ФКА шугуму-биле путевкалыг I-II бөлүктүң инвалидтери халас уजार.
июнь 16-дан июль 25-ке чедир; Хууда аптечказын ал чорууру эргежок чугула.
июль 25-тен июль 5-ке чедир; 1 путевка-биле 1 кижжи чоруур.
июль 5-тен июль 15-ке чедир;
июль 25-тен август 4-ке чедир;
август 4-тен август 14-ке чедир;
август 14-тен август 24-ке чедир.

21 хүннүң путевка өртээ — Тайылбыр алыр чери: Кызыл хоорай, Юбилейный переулок, 7. Телефону: 3-10-77.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИДИСТЕР: нийтилел-политиктиг кэбис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, кэбээ ажыл-агый, улуттук кидистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 9741. Чагыг 49.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 БО ОАО Банк “Тувакредит”, Кызыл ИНН — 1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамалының Ортаакы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдын май 14-те эде бүрүткэн.

Херечилелдин дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация куркомитетиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетяев-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшейн барып болур. Айгыттыңан саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыялаар.